

આત્મધર્મ

વર્ષ ૮
સંગી અંક ૯૯

Version History

Version Number	Date	Changes
001	July 2003	First electronic version.

આત્મધર્મ

પોષ	સંપાદક	વર્ષ નવમું
	રામજી માણેકચંદ દોશી	
૨૪૭૮	વકીલ	અંક : ૩

જિશાસુઓને જરૂરનું.....

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનાર જીવને દેશનાલબ્ધિ જરૂર હોય છે; અને તે દેશનાલબ્ધિ, સમ્યક્ત્વરૂપે પરિણમેલા એવા સાક્ષાત્ જ્ઞાનીના નિમિત્તે જ પમાય છે. એકલા શાસ્ત્રથી કે કોઈ મિથ્યાદિના નિમિત્તથી દેશનાલબ્ધિ પમાતી નથી. જે પોતે મિથ્યાદિ છે એવા જીવને જે પોતાની દેશનાલબ્ધિના નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારે તે જીવમાં તો સમ્યગ્દર્શન પામવાની પાત્રતા પણ હોતી નથી.—આ બાબત દરેક જિશાસુઓને બહુ જરૂરની હોવાથી તે સંબંધી અગત્યનું લખાણ આ અંકમાં અપાયું છે, તે દરેક જિશાસુઓએ બરાબર સમજવું.

*

ઇંગ્લીષ નકલ	ફેફ	વાર્ષિક લવાજમ
ચાર આના	શાશ્વત સુખનો માર્ગ દર્શાવતું માસિક	ત્રણ રૂપિયા

* ભાવના *

“ અહો, એક ચિદાનંદી ભગવાન સિવાય બીજા કોઈ ભાવને મનમંહિરમાં આણું નહિ, એક ઘૈતન્યદેવને જ ધ્યેયરૂપ બનાવીને તેના ધ્યાનની લીનતાથી આનંદકંદ સ્વભાવની રમણતામાં હું કયારે પૂર્ણ થાઉં! એકલા ઘૈતન્યસ્વભાવનો જ આશ્રય કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવું તે તીર્થકરોના કુળની ટેક છે.....અનંતા તીર્થકરો જે પંથે વિચર્યા તે જ પંથના ચાલનારા અમે છીએ. હું ચિદાનંદ નિત્ય છું ને સંસાર બધો અનિત્ય છે; મારો આનંદકંદ ચિદાનંદ સ્વભાવ એ જ મને શરણ છે, જગતમાં બીજું કાંઈ મને શરણ નથી. - આવી ભાવના પણ દુર્લભ છે. અહો ! જ્યારે આવી ભાવના ભાવીને તીર્થકર ભગવાન દીક્ષા લેતા હશે તે કાળ અને તે પ્રસંગ કેવો હશે ! જીવને આત્માના સમ્યજ્ઞન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ભાવના પણ અનંતકાળમાં દુર્લભ છે.”

-લાઠી: દીક્ષાકલ્યાણક પ્રવચનમાંથી.

*

ક

વૈરાય્યના ત્રણ પ્રસંગો

ક

* વઠવાણ શહેરના ભાઈશ્રી ચુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ કારતક વદ રના રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. તેઓ તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ હોવા ઉપરાંત વઠવાણ-મુમુક્ષુમંડળના એક આગેવાન સભ્ય હતા. પૂ. ગુરુદેવશ્રી પ્રત્યે તેમને ખાસ ભક્તિ હતી, અને આંખોની તકલીફ હોવા છીતાં પોતાનો ઘણો સમય તેઓ સ્વાધ્યાયમાં ગાળતા હતા. સ્વર્ગવાસ પહેલાં બે દિવસ અગાઉ-કારતક સુદ પૂનમે મુમુક્ષુમંડળને પોતાને વેર બોલાવીને આત્મસિદ્ધ વગેરેની સ્વાધ્યાય કરાવી હતી.

*

* લાઠીના ભાઈશ્રી લાલજ વાલજ શેઠ કારતક વદ ૧૦ ના રોજ સોનગઢમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. તેઓ લાઠી-મુમુક્ષુમંડળના એક આગેવાન હતા. પૂ. ગુરુદેવશ્રી પ્રત્યે તેમને ભક્તિ હતી અને કેટલાક વખતથી સત્ત્સમાગમનો લાભ લેવા માટે તેઓ સોનગઢ રહેતા હતા. માત્ર દોઢ દિવસની જ્લડ પ્રેશરની બીમારીમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો હતો.

*

* માત્ર ત્રેવીસ વર્ષની ભરયુવાન વયે રાજકોટના ભાઈ શ્રી ફસમુખલાલ ચંદુલાલ મહેતાનો (શેઠ નાનાલાલ કાળીદાસના પુત્રી વિજયાબેનના સુપુત્રનો), માગસર સુદ ૨ ના રોજ રંગુનમાં ખટારાના અકસ્માતથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો છે. તેઓ મોટરસાઇકલ ઉપર જતા હતા ત્યાં પાછળથી એક ખટારો અથડાતાં તેઓ ઊથલી પડ્યા અને ખટારાનું પૈદું તેમની છાતી ઉપર જ થંભી ગયું. આ અકસ્માત બાદ ચારેક કલાકમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. તેમના માતા-પિતાના તેઓ એકના એક પુત્ર હતા. તેમનો સ્વભાવ નમ્ર અને ફસમુખો હતો. પૂ. ગુરુદેવશ્રી પ્રત્યે તેમને ભક્તિ હતી અને અનેકવાર તેઓ સોનગઢ આવતા. તત્ત્વ સમજવાનો પણ તેમને ઉલ્લાસ હતો.

તેમના સ્વર્ગવાસનો આ પ્રસંગ આત્માર્થી જીવોને માટે ઘણો જ વૈરાય્યપ્રેરક છે. આ પ્રસંગના સમાચાર સાંભળતાં જ પૂ. ગુરુદેવશ્રીને પણ એવી વેરી વૈરાય્યપ્રેરણ જાગી હતી કે અનેક દિવસો સુધી તો પ્રવચનમાં પણ તે પ્રસંગનું ઉદાહરણ આપીને વૈરાય્યપ્રેરક ઉપરે આપતા હતા; તેમાં તેઓ શ્રી કહેતાં કે: ‘અહો ! જુઓ તો ખરા.....આવી જીવાનજોધ વયમાં દેહ છોડી છોડીને જીવો ચાલ્યા જાય છે. જેણે જીવનમાં દેહથી જુદા ચૈતન્યનું ભાન કર્યું હોય તેને તો સમાધિમરણે દેહ છૂટે છે. જેની દેખિ આત્મા ઉપર છે તેની દેખિમાં તો દેહનો સંયોગ અને વિયોગ એ બંને સરખાં જ છે. આ મનુષ્યજીવન પામીને ચૈતન્યની સંભાળ કરવા જેવી છે. મનુષ્યભવ તો ઘણા જીવો પામે છે ને આત્માના ભાન વિના ઘણા ભરે છે, પણ જેણે આત્માનું ભાન કરીને સમાધિમરણે દેહ છોડ્યો તેનો મનુષ્યઅવતાર સફળ છે. આવા પ્રસંગ ઉપરથી તો વૈરાય્ય લેવા જેવો છે.....એક સમય પણ પ્રમાદ કરવા જેવો નથી. ખરેખર ઉજજીવન આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ તો વૈરાય્યમાં ઝંપલાવવું એ જ છે.

ભાઈ ફસમુખના સ્વર્ગવાસનો આ પ્રસંગ બન્યા પછી, તેમના માતા-પિતાએ પણ હવે તો નિવૃત્તિ લઈને આત્માર્થજીવન ગાળવા જેવું છે.

સ્થૂળ જીવોને આવા બનાવોમાં ‘અકસ્માત’ જેવું લાગે, પણ ખરેખર અકસ્માત કાંઈ નથી; એ તો બધું જગતના કમબદ્ધ નિયમ પ્રમાણે જ થાય છે. જે સમયે જે થવાનું છે તે બધું સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પહેલેથી ભાસ્યું છે; ત્યાં અકસ્માત કોને કહેવો ? કરોડપતિ જેના કુટુંબીજનો હોય, છીતાં શું તેના મૃત્યુની ક્ષણમાં એમ સમયનો પણ ફેરફાર કોઈ કરી શકે તેમ છે ? ઉપરથી ઇંદ્ર ઉતરે તો પણ કોઈને બચાવી શકે તેમ નથી. ઇંદ્રને ચાર બાજુ ફજારો અંગરક્ષક દેવોના ટોળાં હાથમાં ચામર લઈને ઉભા હોય.....પણ જ્યાં આયુષ્ય પૂરું થાય ત્યાં કોઈ તે ઇંદ્રને પણ બચાવવા સમર્થ નથી.

‘સંસારની સ્થિતિ જ એવી છે. તેમાં ચૈતન્ય સિવાય બીજું કોઈ શરણ નથી; માટે પોતે સંસારનો મોહ છોડીને સમયમાત્રના પણ પ્રમાદ વગર આત્માનું શરણ કરી લેવા જેવું છે.’

નુદીકાર્યમૂર્તિ ભગવાજ આલોચના
શક્તિઓ
(૨)
*** ચિત્તિ શક્તિ ***

*

અજડત્વસ્વરૂપ ચિત્તિશક્તિ છે; અજડત્વ એટલે ચેતનત્વ તે ચિત્તિશક્તિનું સ્વરૂપ છે.—આવી ચિત્તિશક્તિ આત્માના જ્ઞાનમાત્રભાવમાં ઉિછળે છે.

પુદ્ગલ તે જડસ્વરૂપ છે ને આત્મા અજડત્વસ્વરૂપ છે; જેમ જડસ્વરૂપ પુદ્ગલમાં ચેતનપણું જરાય નથી તેમ અજડત્વસ્વરૂપ આત્મામાં જડપણું જરાય નથી. રાગ પણ પરમાર્થે આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેથી તે પણ જડ છે. રાગમાં કે શરીરાદિમાં અટકવાનું આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્મામાં ચેતનપણું પૂરેપૂરું છે, તેમાં રાગનો કે જડનો અભાવ છે.—આવી આત્માની ચિત્તિશક્તિ છે.

આ ચિત્તિશક્તિ આત્માના દ્વય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં વ્યાપી છે, એટલે આત્માના દ્વય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે ચેતનરૂપ છે, તેમાં જડપણું નથી. જડના દ્વય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે જડરૂપ છે, તેમાં ચેતનપણું નથી. આત્મામાં જડપણું બિલકુલ નથી એમ કહેતાં જડના લક્ષે થયેલા ભાવો પણ આત્માના સ્વરૂપમાં નથી—એ વાત તેમાં આવી જાય છે. ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના દ્વય-ગુણ કે પર્યાય કોઈનું એવું સ્વરૂપ નથી કે રાગમાં અટકે. જે રાગમાં અટકે તેને આત્માની પર્યાય ગણી નથી. ચૈતન્ય તરફ વળીને અભેદ થાય તે જ આત્માની પર્યાય છે, રાગમાં અટકે તે ચૈતન્યની પર્યાય જ નથી.

આ તો અંતરની દૃષ્ટિની વાત છે. જ્યાં અંતર સ્વભાવમાં દૃષ્ટિ થઈ ત્યાં ધર્મ જીવ રાગમાં અટકતો જ નથી; રાગને તે પોતાનું સ્વરૂપ માનતો જ નથી, તેની દૃષ્ટિ તો અખંડ ચૈતન્યબિંબ આત્માને જ સ્વીકારે છે. આત્માની ચૈતન્યશક્તિ છે, તે રાગમાં અટકે એવો તેનો સ્વભાવ નથી.

પહેલાં આત્માની જીવત્વશક્તિ બતાવી, તેનાથી આત્મા અનાદિઅનંત જીવે છે. તે જીવત્વની સાથે જો આ ચૈતન્યશક્તિ ન હોય તો આત્મા જડ થઈ જાય; માટે આ ચિત્તિશક્તિ જુદી વર્ણવી છે. ચિત્તિશક્તિ વડે જ આત્માનું જીવત્વ જણાય છે. આત્મા ચિત્તિશક્તિને લીધે સદા જાગૃતસ્વરૂપ છે. પુદ્ગલમાં તો જીવત્વ પણ નથી અને ચૈતન્યપણું પણ નથી, આત્મામાં જીવત્વ છે અને તે જીવત્વ ચૈતન્યમય છે. જીવત્વશક્તિનું લક્ષણ ચિત્તિશક્તિ છે; આત્માનું જીવત્વ કેવું છે?—કે ચિત્તિશક્તિમય છે. એ

અહો ! અત્યારે તો પૂ. ગુરુદેવશ્રી જેવા ભજાન સંત આપણને આત્માનું શરણ બતાવીને અપૂર્વ કલ્યાણપણે પ્રેરી રહ્યા છે. આવો ઉત્તમ અને મંગલ યોગ તારી સમક્ષ મોજૂદ હોવા છતાં, અરે જીવ ! આવા પ્રસંગે આર્તિદ્યાન કરીને તારા આત્માને પાપબંધનથી શા માટે બાંધવો જોઈએ ? ? ? આ ટાણે તો ખરેખર આત્મા તરફનો ઉલ્લાસ પ્રગટ કરીને સંસારના સમસ્ત પ્રસંગનો ઉલ્લાસ તોડી નાખવા જેવું છે.

અહો ! સંસારમાં ઉગ્રમાં ઉગ્ર સંકટ પ્રસંગે પણ જે સંતોષે પોતાના સહજ વૈરાગ્યને છોડ્યો નથી પણ ઉલ્લાસ તેમાં વૃદ્ધિ કરી છે તે સંતોના ચરણમાં નમસ્કાર હો ! *

રીતે ચિત્તિશક્તિથી જીવત્વ ઓળખાય છે અને જીવત્વથી આખું દ્રવ્ય લક્ષમાં આવે છે. બધી શક્તિઓના પિંડરૂપ દ્રવ્યને ઓળખવાનું લક્ષણ 'જ્ઞાન' છે, તે જ્ઞાનમાત્રભાવમાં આ બધી શક્તિઓ ભેગી જ પરિણામે છે.

આત્મદ્રવ્યમાં અનંત શક્તિઓ છે. જો એક જ શક્તિ હોય તો તો તે શક્તિ પોતે જ દ્રવ્ય થઈ જાય, એટલે શક્તિનો અભાવ થાય, અને શક્તિનો અભાવ થતાં દ્રવ્યનો પણ અભાવ થાય. અનંત શક્તિના સ્વીકાર વગર દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થઈ શક્તું નથી.

આત્માની ચિત્તિશક્તિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેમાં છે એટલે કે દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય ત્રણેય ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ચિત્તિશક્તિ વગર 'જીવનશક્તિ જીવની છે'-એમ કઈ રીતે ઓળખાય ? જો આત્મામાં ચિત્તિશક્તિ ન હોય તો આત્મા જડ થઈ જાય ને જીવનશક્તિ પણ જડની થઈ જાય. માટે આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહેતાં આવી ચિત્તિશક્તિ પણ ભેગી આવી જ જાય છે.

અનંતી શક્તિ બતાવીને અહીં આત્માનો મહિમા બતાવ્યો છે. ચૈતન્યમૂર્તિ જાગૃતજ્યોત આત્માની સામે જોવા માટે આ શક્તિઓનું વર્ણન છે. જેમ લોકો કરિયાવર પાથરે છે તેમાં ખરેખર તો જીવતી કન્યાની જાહેરાત થાય છે કે 'આ કરિયાવર આ બાઈનો છે.' પણ જો તે કન્યા જ મરી ગઈ હોય તો કરિયાવર કોનો ? તેમ અહીં શક્તિઓનું વર્ણન છે તે બધો જીવનો કરિયાવર છે, જીવની ઋષિ છે, તે જીવની જાહેરાત કરે છે. આ શક્તિઓ વડે તે શક્તિને ધારણ કરનાર એવા જીવને જો ન ઓળખે અને જડઋષિવાળો કે રાગવાળો જ જીવને માને તો તે જીવે ચૈતન્યમય જીવને મરી ગયેલો માન્યો છે. એટલે કે તેને શુદ્ધ અનંતશક્તિસંપત્ત જીવની શ્રદ્ધા નથી. જીવત્વશક્તિ, ચિત્તિશક્તિ વગરે શક્તિઓ છે તે તો જીવતાજગતા જીવની જાહેરાત કરે છે. જીવ વગર શક્તિઓ કોણી ? શુદ્ધ જીવની પ્રતીત વગર આ શક્તિઓની ઓળખાણ થાય નહિં.

પૂર્વે જીવત્વશક્તિમાં કહ્યા હતા તે પાંચ બોલ અહીં પણ લાગુ પાડવા કે આ ચિત્તિશક્તિ કોઈ પરના, વિકારના, પર્યાયના કે એકેક શક્તિના આશ્રયે નથી માટે તે કોઈની સામે જોવાથી આ શક્તિની યથાર્થ કબૂલાત થતી નથી, પણ અનંતધર્મના પિંડરૂપ આત્માના આશ્રયે જ આ શક્તિ રહેલી છે તેથી તેની સામે જોઈને જ આ શક્તિની યથાર્થ કબૂલાત થઈ શકે છે.

અનંત અનંત શક્તિઓનાં પિંડરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તે કોઈ નિમિત્તથી કે રાગથી ઓળખાતું નથી પણ ચૈતન્યપ્રકાશથી ઓળખાય છે. રાગ તો આંધળો છે, તેનામાં ચિત્તિશક્તિ નથી, આત્મા પોતાની ચિત્તિશક્તિવડે સદા જાગતો-સ્વપરપ્રકાશક છે.

જીઓ ! આત્માની અનંતશક્તિઓમાં કર્યાંય પણ બહારની કિયા કે વ્યવહારનો શુભરાગ આવતા નથી; આત્માની અનંતી શક્તિમાં કર્યાંય તેની તો કિંમત જ કરતા નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે 'જીઓ, અમારી કિયા ! અને જીઓ, અમારો વ્યવહાર !'-તે કરતાં કરતાં કેટલો ધર્મ થાય ?' જ્ઞાની તેના વ્યવહારનો ઉપણાસ કરે છે કે અરે ! હાલ રે હાલ, જોઈ તારી કિયા, અને જોયો તારો વ્યવહાર ! આત્માના સ્વરૂપમાં તેનું અસ્તિત્વ જ કોણ ગણે છે ? તે માનેલી શરીરની કિયા તો જડ છે, તેનો આત્મામાં તદ્દન અભાવ છે અને ક્ષણિક રાગરૂપ વ્યવહારની લાગણી તે પણ ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી; એ રીતે તારી માનેલી કિયાનું અને વ્યવહારનું અસ્તિત્વ જ આત્મસ્વભાવમાં નથી, તો પછી તેનાથી આત્માનો ધર્મ થવાની વાત જ રહી ?

અહીં તો આત્મામાં ત્રિકાળ રહેનારી આત્માની શક્તિઓનું વર્ણન છે; તેમાં એકેક શક્તિ સામે જોવાથી પણ ધર્મ થતો નથી તો પછી શરીરની કિયાથી કે રાગથી ધર્મ થાય એ વાત કેવી ? બધી શક્તિઓ આત્માના આશ્રયે રહેલી છે, તે આત્માના આશ્રયે જ ધર્મ થાય છે.

આ જીવત્વશક્તિ, ચિત્તિશક્તિ વગરે બધી શક્તિઓ આત્મામાં ભાવસ્વરૂપ છે, તે બધી શક્તિઓનો એકરૂપ પિંડ તે આત્મદ્રવ્ય છે. ચિત્તિશક્તિ ચેતનદ્રવ્યને ઓળખાવનારી છે, પણ રાગાદિને કરનારી નથી. રાગમાં ચેતનપૂર્ણ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે-એમ કહ્યું તેમાં પરનો, વિકારનો અને અલ્પજ્ઞતાનો આત્માના સ્વભાવમાંથી નિષેધ થઈ જ ગયો.-આત્માની અનંત શક્તિમાં આવી એક ચિત્તિશક્તિ છે. આત્માને ઓળખીને તેના આશ્રયે જ્ઞાનમાત્રભાવનું પરિણામન થતાં આ શક્તિ પણ તેમાં ભેગી જ પરિણામે છે. અખંડ આત્માના આશ્રયે તેની બધી શક્તિઓ એક સાથે જ પરિણામે છે. તેમાંથી બીજી ચિત્તિશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું *

‘આત્મા કોણ છે ને કઈ રીતે પ્રમાય ?’

(૫)

શ્રી પ્રવચનસારના પરિશિષ્ટમાં ૪૭
નયોદ્વારા આત્મદ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું છે તેના
ઉપર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં વિશિષ્ટ અપૂર્વ
પ્રવચનોનો સાર

(અંક ૮૮ થી ચાલુ)

*

(જિજ્ઞાસુ શિષ્ય પૂછે છે કે: ‘પ્રભો ! આ આત્મા કોણ છે ને તેની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે ?’ તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદીપ કહે છે કે આત્મા અનંત ધર્મોવાળું એક દ્રવ્ય છે અને અનંત નયોવાળા શ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણ વડે સ્વાજુભવથી તે જણાય છે. પ્રમાણ વડે જણાતા આત્માનું અહીં ૪૭ નયોથી વર્ણન ચાલે છે. તેમાં દ્રવ્યનય, પર્યાયનય તેમ જ સપ્તબંગીના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ આદિ સાત નયો-એમ કુલ નવ નયોથી જે વર્ણન કર્યું તેનું વિવેચન અત્યારસુધીમાં આવી ગયું છે, ત્યારપણી આગળનું અહીં આપવામાં આવે છે.)

(૧૦) વિકલ્પનયે આત્માનું વર્ણન

આત્મદ્રવ્ય વિકલ્પનયે, બાળક, કુમાર અને વૃદ્ધ એવા એક પુરુષની માફક, સવિકલ્પ છે.

અહીં વિકલ્પનો અર્થ ભેદ છે. જેમ એક પુરુષમાં બાળક, કુમાર અને વૃદ્ધ એવા ભેદ પડે છે તેમ ભેદનયથી આત્મા ગુણ-પર્યાયના ભેદવાળો છે. વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે તેમને પરસ્પર કથંચિત્ ભેદ છે અને તેની ક્રમેક્રમે થતી પર્યાયોમાં પણ પરસ્પર ભેદ છે. વસ્તુમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ઇત્યાદિ જે ભેદ છે તેને વિકલ્પ કહેવાય છે. વિકલ્પ એટલે રાગ નહિ પણ વિકલ્પ એટલે ભેદ. એક આત્મા જ એક સમયમાં ભેદવાળો છે. વિકલ્પનયથી જોતાં આત્મા અનંત ગુણ-પર્યાયોના ભેદપણે ભાસે છે, એવો તેનો ધર્મ છે. જેમ પુરુષ એક હોવા છતાં તે બાળક, યુવાન વગેરે બિજ્ઞ બિજ્ઞ અવસ્થાઓરૂપે જણાય છે, તેમ આત્મા વસ્તુપણે એક હોવા છતાં તેનામાં ગુણ-પર્યાયના ભેદ પણ છે. ગુણ-પર્યાયના ભેદ પડે છે તે કાંઈ ઉપાધિ નથી, વિકાર નથી, દોષ નથી, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ છે. દ્વારાત્માં તો પુરુષની બાળ, યુવાન ને વૃદ્ધ દશા એમ સાથે નથી પણ કર્મે છે, બાળપણા વખતે યુવાનપણું નથી ને યુવાનપણા વખતે વૃદ્ધપણું નથી; પરંતુ સિદ્ધાંતમાં તે પ્રમાણે નથી; સિદ્ધાંતમાં તો આત્મામાં અનંત ધર્મો એક સાથે જ કથંચિત્ ભેદરૂપ રહેલા છે, એક ધર્મ પહેલો ને બીજો ધર્મ પણી-એવા પ્રકારનો ભેદ નથી, પણ દર્શન તે જ્ઞાન નહિ, જ્ઞાન તે દર્શન નહિ-એવા ભેદથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે અનંતધર્મો એક સાથે જ રહેલા છે. એક સમયમાં અનંતા ગુણો છે; ‘અનંતા ગુણો’ એમ કહેતાં

જ કથંચિત્ ભેદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એક ધર્મને બીજા ધર્મથી જો ભેદ ન હોય તો અનંતા ધર્મો જ ન રહે.

આત્મા એક દ્રવ્ય હોવા છતાં તેના સ્વભાવમાં અનેકપ્રકારતા છે, તેને વિકલ્પનય જાણો છે.

દ્રવ્ય એક છે ને ગુણો અનંત છે; તે ગુણોમાં એક ગુણ બીજા ગુણપણે થતો નથી એવો ભેદ છે.

દ્રવ્ય એક છે ને પ્રદેશો અસંખ્ય છે; તેમાંથી એક પ્રદેશ બીજા પ્રદેશપણે નથી એવો ભેદ છે.

દ્રવ્ય એક અને પર્યાયો અનંત; એકેક ગુણની એકેક પર્યાય, એ રીતે અનંત ગુણોની અનંતી પર્યાયો એક સમયમાં છે. તેમાં એક ગુણની પર્યાય બીજા ગુણની પર્યાયપણે નથી એવો ભેદ છે. અથવા એક વસ્તુની ત્રણકાળની અનંત પર્યાયો છે, તેમાંથી એક સમયની પર્યાય તે બીજા સમયની પર્યાયથી ભેદવાળી છે.

વળી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને પણ પરસ્પર કથંચિત્ ભેદ છે. જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી, ગુણ તે પર્યાય નથી; 'દ્રવ્ય' અને 'ગુણ' -એમ બંનેના નામ જીદા, દ્રવ્ય એક અને ગુણો અનંત-એમ બંનેની સંખ્યા જીદી, ઇત્યાદિ પ્રકારે ભેદ પડે છે.

-આવો આત્માનો ભેદ ધર્મ છે; વિકલ્પનયથી જોતાં આત્મા ભેદવાળો જણાય છે. પણ એ ધ્યાન રાખવું કે ભેદધર્મ વખતે જ અભેદધર્મ પણ સાથે જ છે. અભેદતાને ચૂકીને એકાંત ભેદવાળો જ માને તો તેને ભેદનય ન કહેવાય. તે તો એકાંત મિથ્યા માન્યતા છે.

બધા આત્મા થઈને તો એક-અદૈત નથી, પરંતુ એક જીદો આત્મા પણ સર્વથા અદૈત નથી, તેમાં પણ કથંચિત્ ભેદ છે. અહીં 'કથંચિત્ ભેદ' કહ્યો તેનો અર્થ 'પરથી કથંચિત્ ભેદ ને કથંચિત્ પર સાથે અભેદ' - એમ ન સમજયો. પરથી તો તદ્દન ભેદ જ છે-જીદાપણું જ છે, પણ અહીં તો પોતામાં ને પોતામાં જ કથંચિત્ ભેદ-અભેદપણું છે, તેની આ વાત છે. આ ભેદ તે અશુદ્ધતા નથી, દોષ નથી પણ વસ્તુનો ધર્મ છે; શુદ્ધ આત્મામાં પણ આવો ભેદધર્મ છે. સિદ્ધના આત્મામાંથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ ઇત્યાદિના ભેદો નીકળી જતા નથી, સિદ્ધના આત્મામાં પણ તેવા ભેદ છે, તેને વિકલ્પ કહેવાય છે. સિદ્ધને રાગરૂપ વિકલ્પ નથી પણ આવો ગુણ-ભેદરૂપ વિકલ્પ છે.-આમ વિકલ્પનયવાળો સાધક જાણો છે, સિદ્ધને કાંઈ નય હોતા નથી.

સિદ્ધ ભગવાનને સાદિ-અનંત સિદ્ધદશા રહેતી હોવા છતાં ક્ષણે ક્ષણે તેમની પર્યાય પલટયા કરે છે, પહેલા સમયની પર્યાય બીજા સમયે રહેતી નથી, એવો ભેદ છે. ક્ષણે ક્ષણે પર્યાયનું પલટવું તે કાંઈ ઉપાધિ નથી પણ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. સિદ્ધને પણ દરેક સમયે નવી નવી આનંદમળ પર્યાયો થયા કરે છે. આત્માની અપૂર્ણ પર્યાયનો નાશ થઈને પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટ થાય, પણ પછી તે પૂર્ણ પર્યાયનો નાશ થઈને ફરીને અપૂર્ણ પર્યાય થાય એમ કરી ન બને. અને પૂર્ણદશા પ્રગટી ગયા પછી પરિણામન બંધ થઈ જાય-એમ પણ નથી, પૂર્ણદશા થયા પછી એવી ને એવી પૂર્ણદશાપણે સદાય પરિણામન થયા જ કરે છે. ત્યાં પણ ગુણભેદ અને પર્યાયભેદ રહે છે, આવો આત્માનો ભેદધર્મ છે. આ ધર્મ દરેક પદાર્થમાં અનાદિઅનંત છે.

હવે ભેદધર્મની સામે અભેદધર્મ કહે છે.

*

(૧૧) અવિકલ્પનયે આત્માનું વર્ણિન

આત્મદ્રવ્ય અવિકલ્પનયે, એક પુરુષમાત્રની માફક અવિકલ્પ છે. જેમ એક પુરુષ બાલ-યુવાન-વૃદ્ધ એવા ભેદ વિનાનો એક પુરુષમાત્ર જ છે. તેમ અભેદનયથી આત્મા અભેદ છે. અનંતગુણો હોવા છતાં આત્મા કાંઈ અનંત થઈ જતા નથી, આત્મા તો એક જ છે. જેમ બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ જીણે અવસ્થામાં રહેનારો પુરુષ તો એક જ છે, જે બાલ અવસ્થામાં હતો તે જ યુવાન અવસ્થામાં છે,-એ રીતે પુરુષપણે તેમાં ભેદ નથી પડતા, પુરુષપણે તો એક જ છે; તેમ ગુણ-પર્યાયના ભેદ હોવા છતાં દ્રવ્યપણે તો આત્મા એક અભેદ છે. અભેદનયથી આત્માને જીઓ તો તેમાં ભેદ નથી, આવો આત્માનો અભેદધર્મ છે. વસ્તુમાં જો ભેદ ન હોય તો અનંત ધર્મો ન હોઈ શકે, અને જો અભેદ ન હોય તો વસ્તુની એકતા ન હોઈ શકે અથવા દરેક ગુણ પોતે જ સ્વતંત્ર વસ્તુ ઠરે. ગુણો અનંત હોવા છતાં તેનો ધરનાર ગુણી તો

એક જ છે. શક્તિઓ અનંત અને શક્તિમાન એક-એ રીતે વસ્તુમાં ભેદ-અભેદ ધર્મ છે. અભેદનયમાં તો નિગોદથી સિદ્ધ સર્વ અવસ્થામાં રહેલો એક અભેદ આત્મા જ ભાસે છે, નિગોદ અને સિદ્ધ એવી પર્યાયના ભેદો તેમાં ભાસતા નથી. જેમ બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ દશામાં પુરુષ તો પુરુષ જ છે તેમ અશુભ, શુભ કે શુદ્ધ સર્વે અવસ્થામાં આત્મા તો તે ને તે જ છે; અવસ્થાના કે ગુણના ભેદ પાડ્યા વગર એક અભેદ આત્માને લક્ષમાં લ્યે તેનું નામ અભેદનય અથવા અવિકલ્પનય છે.

વસ્તુમાં ભેદધર્મ અને અભેદધર્મ બને એક સમયમાં એક સાથે છે; આત્મા ત્રણોકાળે આવા ધર્મવાળો છે; આવી અનંત ધર્મવાળી વસ્તુનું જ્ઞાન તે અનેકાન્ત છે. આવા જ્ઞાન વગર આત્માનો અનુભવ થાય નહિં.

જેમ રાજાને તેના વિશેષજ્ઞોથી સંબોધન કરીને અરજી કરે તો જવાબ આપે, તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા ત્રણલોકનો રાજા છે-ત્રણલોકમાં શ્રેષ્ઠ પદાર્થ આત્મા છે, તેને તેના અનંતધર્મોથી જેમ છે તેમ સંબોધે-જાણે તો તે જવાબ આપે એટલે કે તેનો અનુભવ થાય. અનંત ધર્મવાળા આત્માને જેમ છે તેમ જાણ્યા વગર જ્ઞાન સાચું થાય નહિં, ને તે જ્ઞાન વગર આત્માની પ્રાપ્તિ-અનુભવ-થાય નહિં. માટે જેણે ધર્મ કરવો હોય તેણે આત્માના ધર્મ વડે આત્માને ઓળખવો જોઈએ.

૧૧ નયોથી આત્મદ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું; હવે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ-એવા ચાર નયોથી આત્મદ્રવ્યનું વર્ણન કરશે.

(-કુમશ:)

*

રાજકોટ દિ. જિનમંદિર સંબંધે

રાજકોટ દિ. જૈનસમાજના કોઈ પણ ભાઈને આ મંદિરમાં ભગવાનના ભક્તિપૂર્વક દર્શન-પૂજન કરવા સંબંધમાં ટ્રસ્ટીઓ તરફથી કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી અને આજે પણ તેવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. રાજકોટ દિ. જૈનસમાજના સૌ કોઈ ભાઈ-બહેનો ભક્તિપૂર્વક દર્શન-પૂજન કરવા ખુશીથી આવી શકે છે. પૂજા વખતે પૂજનની સર્વ સામગ્રી મંદિરમાંથી ફર્ખપૂર્વક પૂરી પાડવામાં આવે છે.

પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામી દિગંબર જૈનધર્મનો જે પરમસત્ય ઉપદેશ આપી રહ્યા છે તેને અનુસરીને, આ જિનમંદિરમાં નિયત કરેલા વક્તાવ્દારા સ્વાધ્યાય (-પ્રવચન) પદ્ધતિસર ચાલે છે અને તેનો લાભ લેવા માટે પણ કોઈ ઉપર પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી, અને આજે પણ તેવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી.

પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામી દિગંબર જૈનધર્મનો જે પરમસત્ય ઉપદેશ આપી રહ્યા છે તેનાથી વિરુદ્ધ જેની માન્યતા છોય તેને, તથા માનાદિ કણાય પોષવા માગતી વ્યક્તિને, કે બીજા કારણે ટ્રસ્ટીઓને યોગ્ય ન લાગે તેવી વ્યક્તિને આ મંદિરમાં પ્રવચનાદિ કાર્ય કરવાની રજા ટ્રસ્ટીઓ આપી શકે નહિં, કેમ કે ટ્રસ્ટીઓ ટ્રસ્ટના નિયમોને અનુસરવા બંધાયેલા છે.

રામજી માણેકચંદ દોશી

પ્રમુખ: રાજકોટ-મંદિર ટ્રેસ્ટ.

*

સમ્યકૃત્વના નિમિતો

જિનસૂત્ર બહિરંગનિમિત અને શાની અંતરંગનિમિત

શ્રી નિયમસાર શુદ્ધભાવઅધિકાર ગા. ૫૩ ઉપર પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું પ્રવચન

(વીર સં. ૨૪૭૮ કારતક સુદ ૫-૭)

*

જિનસૂત્ર સમકિતહેતુ છે, ને સૂત્રશાતા પુરુષ જે
તે જાણ અંતર્હેતુ, ટઝોહક્ષયાદિક જેમને. ૫૩.

અર્થ: સમ્યકૃત્વનું નિમિત જિનસૂત્ર છે; જિનસૂત્રના જાણનારા પુરુષોને (સમ્યકૃત્વના) અંતરંગહેતુઓ કહ્યા છે,
કારણ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.

ટીકા: આ સમ્યકૃત્વપરિણામનું બાબ્ય સહકારી કારણ વીતરાગ-સર્વજ્ઞાન મુખકમળમાંથી નીકળેલું સમસ્ત
વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ એવું દ્રવ્યશ્રુતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. જે મુમુક્ષુઓ છે તેમને પણ ઉપચારથી
પદાર્થનિર્ણયના હેતુપણાને લીધે (સમ્યકૃત્વપરિણામના) અંતરંગ હેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને
દર્શનમોહનીયકર્મના ક્ષયાદિક છે.

પોતાના શુદ્ધ કારણપરમાત્માની શ્રદ્ધા કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનાર જીવને નિમિતો કેવાં હોય તે અહીં
બતાવે છે. સમ્યગ્દર્શન તો પોતાના આત્મસ્વભાવના આશ્રયે જ થાય છે, કાંઈ નિમિતાના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન
થતું નથી. પણ જ્ઞાનનો સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ છે તેથી સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિતો કેવા હોય તે પણ જાણવું
જોઈએ. નિજ કારણપરમાત્માની સન્મુખ થઈને અપૂર્વ સમ્યકૃત્વ પ્રગટ કરનાર જીવને, શુદ્ધ કારણપરમાત્માનું
સ્વરૂપ બતાવનારાં જિનસૂત્ર તે બાબ્ય નિમિત છે. અને, તે જિનસૂત્રનો આશય સમજાવનારા જ્ઞાની પુરુષ વગર
એકલા જિનસૂત્ર સમ્યકૃત્વનું નિમિત થતા નથી,-એમ બતાવવા માટે સાથે સાથે એ વાત પણ કરી કે જિનસૂત્રને
જાણનારા જ્ઞાની પુરુષો સમ્યકૃત્વનું અંતરંગ નિમિત છે. નિમિત તરીકે શાસ્ત્ર કરતાં જ્ઞાનીની મુખ્યતા બતાવવા
માટે શાસ્ત્રને બાબ્ય નિમિત કહ્યા છે અને જ્ઞાનીને અંતરંગ નિમિત કહ્યા છે. અંતરંગ નિમિત પણ પોતાથી પર છે
તેથી તે ઉપચાર છે.

વીતરાગની વાણી શુદ્ધ કારણપરમાત્માને ઉપાદેય બતાવનારી છે, તે જિનસૂત્ર છે. તે જિનસૂત્ર
સમ્યગ્દર્શનનું બહિરંગ નિમિત છે. જે પોતે અંતર્મુખ થઈને શુદ્ધ કારણપરમાત્માને ઉપાદેયપણે અંગીકાર કરે તેને
તે વાણી બાબ્યનિમિત છે. જુઓ, જિનસૂત્ર કેવાં હોય તે વાત પણ આમાં આવી ગઈ, કે પોતાના શુદ્ધ આત્માને
જ જે ઉપાદેય બતાવતાં હોય, પોતાના શુદ્ધ કારણપરમાત્માના આશ્રયે જ જે લાભ કહેતાં હોય તે જ જિનસૂત્ર છે;
અને એવા જિનસૂત્ર જ સમ્યકૃત્વમાં બાબ્યનિમિત છે. એ સિવાય જે શાસ્ત્રો પરાશ્રયભાવથી લાભ થવાનું કહેતાં
હોય તે ખરેખર જિનસૂત્ર નથી અને તે સમ્યકૃત્વમાં નિમિત પણ નથી. શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય તો વીતરાગતા છે, અને
તે વીતરાગતા અંતરના શુદ્ધ આત્માના જ અવલંબને પ્રગટે છે; તેથી તેવા શુદ્ધ આત્માનું અવલંબન કરવાનું
બતાવનારી જિનવાણી તે જ સમ્યકૃત્વમાં નિમિત છે.

સમ્યગ્રદ્ધન અંતર્દ્સ્વભાવના અવલંબને જ પ્રગટે છે, અને જિનસૂત્ર પણ તે સ્વભાવનું જ અવલંબન કરવાનું જ બતાવે છે, તેથી સમ્યગ્રદ્ધનનું બાબ્ય નિમિત્ત જિનસૂત્ર છે. અને તે જિનસૂત્રે કહેલા શુદ્ધ કારણપરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણનારા મુમુક્ષુઓ તે સમ્યક્ત્વના અંતરંગ હેતુ છે. જિનસૂત્ર જેવો શુદ્ધ આત્મા કહેવા માગે છે તેવા શુદ્ધ આત્માને જે જાણે તેણે જે ખરેખર જિનસૂત્રને જાણ્યા કહેવાય. માત્ર શાસ્ત્રના શબ્દને જાણે પણ તેમાં કહેલા શુદ્ધ આત્માને ન જાણે તો તે જીવે ખરેખર જિનસૂત્રને જાણ્યા ન કહેવાય. એ રીતે જિનસૂત્રના જાણનારા એવા સમ્યગ્રદ્ધિ જીવો જ બીજા જીવને સમ્યક્ત્વપરિણામના અંતરંગહેતુ છે, અને ત્યાં જિનસૂત્ર તે બદ્ધિરંગહેતુ છે.

અહીં નિમિત્તમાં અંતરંગ અને બાબ્ય એવા બે પ્રકાર પાડીને સમજાવ્યું છે. અપૂર્વ સમ્યગ્રદ્ધન પ્રગટ કરનાર જીવને એકલા શાસ્ત્રના શબ્દો જ નિમિત્ત નથી હોતા, પરંતુ તે શાસ્ત્રનો આશય બતાવનારા સમ્યગ્રદ્ધિ જીવ પણ નિમિત્ત તરીકે હોય જ છે એમ અહીં બતાવ્યું છે. જો કે અન્ય સમ્યગ્રદ્ધિ પુરુષ પણ ખરેખર તો પોતાથી બાબ્ય છે, પણ તે જીવનો અંતરંગ અભિપ્રાય પકડવો તે પોતાને સમ્યગ્રદ્ધનનું કારણ છે તેથી ઉપચારથી તે જીવને પણ સમ્યગ્રદ્ધનના અંતરંગહેતુ કહ્યા છે. શાસ્ત્રના શબ્દો તો અચેતન છે અને આ સમ્યગ્રદ્ધિ જીવ તો પોતે સમ્યક્ત્વપરિણામે પરિણામેલો છે. તેથી શાસ્ત્ર કરતાં તે નિમિત્તની વિશેષતા બતાવવા માટે ‘અંતરંગ’ શબ્દ વાપર્યો છે. તેના વિના એકલા પુસ્તકના નિમિત્તથી કોઈ જીવ અપૂર્વ સમ્યક્ત્વ પામી જાય-એમ બને નહિં.-આ દેશનાલાલિધનો અભાવિત નિયમ છે.

અહીં તો જે જીવ સમ્યગ્રદ્ધન પ્રગટ કરે છે તેવા જીવને કેવું નિમિત્ત હોય તે ઓળખાવ્યું છે. અજ્ઞાનીને પૂર્વે અનંતવાર જે દેશનાલાલિધ મળી તે દેશનાલાલિધની અહીં વાત નથી. કેમકે ઉપાદાન વગર નિમિત્ત કોનું ?

સત્ત સમજનારા જીવને સામે સત્તરૂપે પરિણામેલા સમ્યગ્રદ્ધિ જ નિમિત્ત હોય છે. અજ્ઞાનીની વાણી સમ્યગ્રદ્ધનનું નિમિત્ત થતી નથી, કેમકે તે જીવ પોતે સમ્યક્ત્વરૂપે પરિણામ્યો નથી. જ્ઞાનીને તો પોતાને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક થયા છે તેથી તે સામા જીવને સમ્યક્ત્વ પરિણામમાં નિમિત્ત થઈ શકે છે. એ રીતે સમ્યગ્રદ્ધનપરિણામમાં બાબ્ય નિમિત્ત વીતરાગની વાણી અને અંતરંગ-નિમિત્ત જેમને દર્શનમોહનો અભાવ થયો છે એવા જિનસૂત્રના જ્ઞાતા પુરુષો છે.

જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. પરમ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન થતાં જ્યાં સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનસામર્થ્ય બીલ્યું ત્યાં તે જ્ઞાન એમ જાણે છે કે જીવને સમ્યક્ત્વપરિણામનમાં સામે નિમિત્ત તરીકે પણ સમ્યગ્રદ્ધિ જ હોય. જો કે સમ્યક્ત્વપરિણામ પ્રગટ કરનાર જીવને તો જિનસૂત્ર તેમ જ જ્ઞાની એ બંને નિમિત્તો પોતાથી બાબ્ય જ છે, પણ નિમિત્ત તરીકે તેમાં બાબ્ય અને અંતરંગ એવા બે ભેદ છે. જ્ઞાનીનો આત્મા અંતરંગનિમિત્ત છે અને જ્ઞાનીની વાણી તે બાબ્યનિમિત્ત છે. એકવાર સાક્ષાત્ ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાની મળ્યા વગર શાસ્ત્રના કથનનો આશય શું છે તે સમજાય નહિં. શાસ્ત્ર પોતે કાંઈ પોતાના આશયને સમજાવતું નથી, માટે તે બાબ્યનિમિત્ત છે. શાસ્ત્રનો આશય તો જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં છે. જેઓ સમ્યગ્રદ્ધિ છે તેમને અંતરંગમાં દર્શનમોહનો ક્ષય વગેરે છે તેથી તે જ અંતરંગનિમિત્ત છે.

જે પાત્ર જીવમાં સ્વભાવનું અવલંબન લેવાની યોગ્યતા થઈ છે...શુદ્ધ કારણપરમાત્માનું અવલંબન લઈને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરવાની તૈયારી થઈ છે....તેવા જીવને સામે અંતરંગનિમિત્ત તરીકે પણ જેને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક થયા હોય તેવા જિનસૂત્રના જ્ઞાયક પુરુષો જ હોય છે, અને બાબ્યનિમિત્ત તરીકે જિનસૂત્ર હોય છે. આમાં દેશનાલાલિધનો એ નિયમ આવી જાય છે કે પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષની દેશના જ નિમિત્ત તરીકે હોય; એકલા શાસ્ત્ર કે ગમે તેવા પુરુષની વાણી દેશનાલાલિધમાં નિમિત્ત ન થાય. દેશનાલાલિધ માટે એકવાર તો ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાની સાક્ષાત્ મળવા જોઈએ.

આ નિયમસાર શાસ્ત્ર ઘણું અલૌકિક છે, અને તેની ટીકામાં પણ ઘણા અદ્ભુત ભાવો ખુલ્લા કર્યા છે. આ શુદ્ધભાવઅધિકારની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓમાં રત્નત્રયનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. પોતાનો સ્વભાવ અનંતચૈતન્યશક્તિસંપત્ત ભગવાન કારણપરમાત્મા છે, તેના આશ્રયે જે સમ્યગ્રદ્ધનાંદી શુદ્ધભાવ પ્રગટે તે મુક્તિનું કારણ છે. અંતરંગ શુદ્ધકારણતત્ત્વ એવો મારો આત્મા જ મારે

ઉપાદેય છે-એવી નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-તે નિશ્ચયસમ્યક્તવ છે. તે સમ્યક્તવપરિણામનું બાબ્ય સહકારી કારણ જિનસૂત્ર છે. વીતરાગ-સર્વજ્ઞદેવના મુખકમળમાંથી નીકળેલી અને સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ કણેવામાં સમર્થ એવી વાણી તે સમ્યક્તવપરિણામનું બાબ્ય નિમિત છે.-પણ તે વાણી કોની પાસેથી સાંભળેલી હોવી જોઈએ?—શાની પાસેથી જ તે વાણી સાંભળેલી હોવી જોઈએ, તે બતાવવા માટે અહીં અંતરંગનિમિતની ખાસ વાત મૂકી છે કે જે મુમુક્ષુઓ છે એવા ધર્મી જીવો પણ ઉપચારથી પદાર્થનિર્જયના હેતુ હોવાને લીધે સમ્યક્તવના અંતરંગનિમિત છે, કેમ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે. શાસ્ત્ર કરતાં ધર્મી જીવનો આત્મા મુખ્ય નિમિત છે તે બતાવવા માટે અહીં તેમને અંતરંગહેતુ કહ્યા છે. સમ્યગ્દર્શનમાં ધર્મી જીવની વાણી તે બાબ્યનિમિતકારણ છે, અને સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપે પરિણમેલો તેમનો આત્મા તે અંતરંગનિમિતકારણ છે.

શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની રૂચિથી અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરનાર જીવને એકલી વીતરાગની વાણી જ નિમિત નથી હોતી, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન-શાનાદિરૂપે પરિણમેલા ધર્મી જીવ પણ નિમિતરૂપે હોય જ છે; તેથી નિમિત તરીક તે અંતરંગહેતુ છે. પણ આ આત્માની અપેક્ષાએ તો તે પણ બાબ્યકારણ જ છે. વાણી કરતાં આત્મા ઉપર વધારે વજન આપવા માટે જ તેને અંતરંગહેતુ કહ્યા છે. સમ્યક્તવનું ખરું (પરમાર્થ) અંતરંગકારણ તો પોતાનો શુદ્ધ કારણપરમાત્મા જ છે. તેની અપેક્ષાએ તો શાની તેમ જ વાણી એ બંને બાબ્ય હેતુઓ છે. સમ્યક્તવના પરમાર્થકારણનું તો પૂર્વે ખૂબ વર્ણન કર્યું, અત્યારે તો તેના નિમિતાની વાત ચાલે છે; નિમિતમાં અંતરંગ અને બાબ્ય એવા બે પ્રકાર કહીને અહીં શાનીના આત્માને મુખ્યહેતુ તરીકે બતાવ્યો છે.

અહીં અંતરંગહેતુઓ તરીકે 'મુમુક્ષુઓ' લીધા છે. કેમ કે અત્યારે કહેનાર તરીકે સાક્ષાત્ કેવળી ભગવાન અહીં નથી; વીતરાગની વાણી અત્યારે તો મુમુક્ષુઓ એટલે કે ચોથા-પાંચમા-છણ ગુણસ્થાને વર્તતા ધર્માત્માઓ પાસેથી મળે છે, તેથી ઉપચારથી તે મુમુક્ષુઓને અંતરંગહેતુઓ કહ્યા છે. તે મુમુક્ષુઓને પોતાને અંતરમાં દર્શનમોહના ક્ષય વગેરે વર્તે છે તેથી તે સમ્યક્તવના અંતરંગહેતુ છે. જેને દર્શનમોહ ટળ્યો ન હોય એવો મિથ્યાદિષ્ટ જીવ સમ્યક્તવનું નિમિત થાય નહિં.

સામા શાની પણ આ આત્માથી બાબ્ય છે તેથી તે ઉપચારથી હેતુ છે; અને વાણી કરતાં તેમના આત્માનો અભિપ્રાય તે મુખ્ય નિમિત છે એમ બતાવવા તેને ઉપચારથી અંતરંગહેતુ કહ્યા છે. ધર્મી જીવનો અંતરાભિપ્રાય શું છે તે સમજીને પોતે પોતામાં તેવો અભિપ્રાય પ્રગટ કરીને સમ્યગ્દર્શન પામે તેમાં શાની અંતરંગનિમિતકારણ છે. અને વાણી તે બાબ્ય કારણ છે. આ બંને કારણ વ્યવહારથી જ છે. નિશ્ચયકારણ તો પોતાનો શુદ્ધ કારણપરમાત્મા જ છે. તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે ત્યારે નિમિત કેવું હોય તે અહીં ઓળખાવ્યું છે.

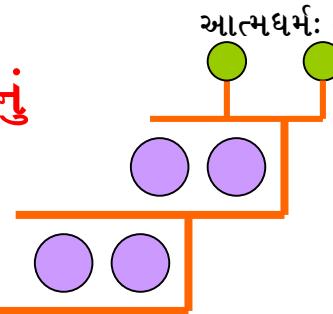
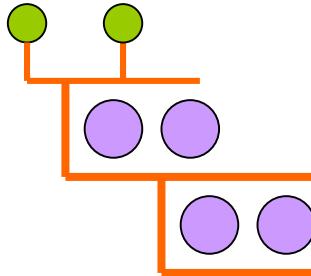
જ્યવંત વર્તો ! તે પરમ કલ્યાણકારી સમ્યક્તવ,
અને તેના અંતર-બાબ્ય નિમિતો !

*

- સુધારો -

‘આત્મધર્મ’ અંક ૮૮ પૃ. ઉત્ત કોલમ ૨ લાઇન ૧ માં “આત્માના અસ્તિત્વમાં શાનની નાસ્તિ છે” એમ છપાયું છે તેને બદલે “શાસ્ત્રના અસ્તિત્વમાં શાનની નાસ્તિ છે” એ પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું.

*

શ્રી નિયમસારની પત મી ગાથાનું

સ્પષ્ટીકરણ

*

શ્રી નિયમસાર શાસ્ત્ર આચાર્યશિરોમણિ ભગવાન કુંદુંદાચાયદ્વે રચ્યું છે અને તેના પર સંસ્કૃત ટીકા અધ્યાત્મમસ્ત મહામુનિવર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવે રચી છે. અર્હાંથી (સોનગઢથી) શ્રી નિયમસારનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થયો છે. તેમાં પત મી ગાથાનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેના વિષે એક ભાઈએ શંકા વ્યક્ત કરી છે અને તે અર્થને વિપરીત કહ્યો છે. વસ્તુતા: તો પ્રસ્તુત અર્થ જ ટીકા સાથે પરિપૂર્ણ રીતે બંધબેસતો અને ન્યાયસંગત છે; છ્ટાં તે વિષે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી હોવાથી નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવું ઉચિત ધારું છું.

મૂળ ગાથા, તેની સંસ્કૃત ધારા અને સંસ્કૃત ટીકા નીચે પ્રમાણે છે:

સમ્મતસ્સ નિમિત્તં જિણસુત્તં તસ્સ જાણયા પુરિસા ।

અંતરહેઊ ભણિદા દંસણમોહસ્સ ખ્યપહુદી ॥૫૩॥

સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં જિનસૂત્તં તસ્ય જ્ઞાયકા: પુરુષા: ।

અન્તર્હેતવો ભણિતા: દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રભૃતે: ॥૫૩॥

અસ્ય સમ્યક્ત્વપરિણામસ્ય બાહ્યસહકારિકારણ વીતરાગ—સર્વજ્ઞમુખકમલવિનિર્ગતસમસ્તવસ્તુ—પ્રતિપાદનસમર્થદ્રવ્યશ્રુતમેવ તત્ત્વજ્ઞાનમિતિ । યે મુમુક્ષવ: તેપ્યુપચારત: પદાર્થનિર્ણયહેતુત્વાત् અંતરંગહેતવ ઇત્યુક્તા: દર્શનમોહનીયકર્મક્ષયપ્રભૃતે: સકાશાદિતિ ।

ગાથા અને ટીકાનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:

[સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં] સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત [જિનસૂત્તં] જિનસૂત્ત છે; [તસ્ય જ્ઞાયકા: પુરુષા:] જિનસૂત્તના જ્ઞાનનારા પુરુષોને [અન્તર્હેતવ:] (સમ્યક્ત્વના) અંતરંગ હેતુઓ [ભણિતા:] કહ્યા છે, [દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રભૃતે:] કારણકે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.

આ સમ્યક્ત્વપરિણામનું બાધ્ય સહકારી કારણ વીતરાગ—સર્વજ્ઞના મુખકમળમાંથી નીકળેલું સમસ્ત વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ એવું દ્રવ્યશ્રુતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. જે મુમુક્ષુઓ છે તેમને પણ ઉપચારથી પદાર્થ—નિર્ણયના હેતુપણાને લીધે (સમ્યક્ત્વપરિણામના અંતરંગહેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહનીયકર્મના ક્ષયાદિક છે.

ટીકાકાર મુનિવરના અભિપ્રાયમાં મૂળ ગાથાનો શો અર્થ છે તે, ગાથા અને ટીકા સરખાવીને, આપણે જોઈએ:-

‘સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં જિનસૂત્ત’ એટલો ગાથાનો જે ભાગ છે તેની ટીકા ‘અસ્ય સમ્યક્ત્વપરિણામસ્ય બાહ્યસહકારિકારણ વીતરાગસર્વજ્ઞમુખકમલવિનિર્ગતસમસ્તવસ્તુપ્રતિપાદનસમર્થદ્રવ્યશ્રુતમેવ તત્ત્વજ્ઞાનમિતિ’ એ પ્રમાણે છે; માટે ટીકાના અર્થ સાથે સરખાવતાં નિઃસંદેહપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે ગાથાના તે ભાગનો અર્થ ‘સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત જિનસૂત્ત છે’ એમ જ થઈ શકે.

‘તસ્ય જ્ઞાયકા: પુરુષા: અન્તર્હેતવો ભણિતા: દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રભૃતે:’ એટલો જે ગાથાનો ભાગ છે તેની ટીકા ‘યે મુમુક્ષવ: તેપ્યુપચારત: પદાર્થનિર્ણયહેતુત્વાત् અંતરંગહેતવ ઇત્યુક્તા: દર્શનમોહનીયકર્મક્ષયપ્રભૃતે: સકાશાદિતિ’ એ પ્રમાણે છે; માટે ગાથાના આ ભાગનો અર્થ આમ જ થઈ શકે કે ‘જિનસૂત્તના જ્ઞાનનારા પુરુષોને (સમ્યક્ત્વના) અંતરંગહેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.’

આ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ ટીકા સાથે સંગત જ નથી.

ગાથાનું વિસ્તૃત રૂપ તે જ ટીકા અને ટીકાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ તે જ ગાથા. ગાથામાં સંક્ષેપથી સમાયેલા કસને વિકસાવવામાં આવે તો ટીકા બને અને ટીકાના વિસ્તારને ઘડું બનાવીને સંક્ષેપવામાં આવે તો ગાથા બને. આ

કસોટી પત મી ગાથા ઉપર અજમાવીએ એટલે કે તેની ગાથાને (ગાથાના અર્થને) વિસ્તારીએ તો શ્રી પદ્મપ્રભદેવકૃત ટીકા બને છે અને શ્રી પદ્મપ્રભદેવકૃત ટીકાને સંકેપી નાખીએ તો તે મૂળ ગાથારૂપે (-ગાથાના અર્થરૂપે) થઈને ઊભી રહે છે. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે ગાથાનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે જ અર્થ વ્યાજબી છે અને ટીકાકાર મહામુનિવરે તે જ અર્થને કુંદકુંદ-ભગવાનના હૃદયમાં રહેલો પારખીને ટીકારૂપે વિકસાવ્યો છે; બીજો કોઈ અર્થ ઘટતો નથી.

અહીં એમ કહ્યું છે કે કોઈ જીવના સમ્યકૃત્વપરિણામમાં જિનસૂત્ર ‘બાધ સહકારી કારણ’ છે અને અન્ય મુમુક્ષુઓ* (સમ્યગદિષ્ટાઓ, મુનિઓ વગેરે) તે જીવના સમ્યકૃત્વપરિણામમાં ઉપચારથી ‘અંતરંગ હેતુઓ’ છે કારણ કે તે મુમુક્ષુઓને (શાનીઓને) દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે. અહીં કોઈ જીવના સમ્યકૃત્વપરિણામમાં તેનાથી બિજ્ઞ એવા અન્ય શાનીઓને અંતરંગહેતુભૂત કહ્યા હોવાથી ‘ઉપચાર’ શબ્દ વાપર્યો છે, અને તે શાનીઓ દર્શનમોહના ક્ષયાદિવાળા હોવાથી અર્થાત् સમ્યકૃત્વપરિણામે પરિણમેલા હોવાથી તેમને (ભલે ઉપચારથી પણ) ‘અંતરંગ’ હેતુઓ કહ્યા છે. સમ્યકૃત્વપરિણામનરહિત કેવળ શાસ્ત્રપાઠી જીવોને દર્શનમોહના ક્ષયાદિ નહિ હોવાથી તેઓ (ઉપચારથી પણ) અંતરંગ-હેતુપણાને પ્રાપ્ત નથી. જિનસૂત્રને પણ કોઈ રીતે અંતરંગ-હેતુપણું નથી. આ રીતે કોઈ પણ જીવને સમ્યકૃત્વપરિણામ અર્થે, સમ્યક્ભાવે પરિણત અન્ય શાનીપુરુષો અંતરંગનિમિત છે એમ અહીં મહામુનિવરે પ્રણીત કર્યું છે. જિનસૂત્રને અંતરંગનિમિત કહ્યું નથી અને કેવળ શાસ્ત્રપાઠી મિથ્યાદિષ્ટ જીવોની તો અહીં ગણતરી જ કરી નથી.

અધ્યાત્મમસ્ત યોગીન્દ્રે આવી સ્પષ્ટ વાત કરી હોવા છતાં જો કોઈને સમ્યક્ભાવે પરિણમેલા શાનીપુરુષોનું (ઉપચારથી) અંતરંગ-હેતુપણું ભાસતું ન હોય અને જિનસૂત્રનું, શાસ્ત્રપાઠી મિથ્યાદિષ્ટાઓનું અને સમ્યકૃત્વભાવે પરિણમેલા શાનીપુરુષોનું-ત્રાણેનું સમાનપણું જ ભાસતું હોય તો તેમણે મધ્યસ્થતાપૂર્વક ફરીફરીને વિચારણું યોગ્ય છે અને મહામુનિવરોએ નિરૂપેલું શાનીપુરુષોનું અંતરંગનિમિતપણું હૃદયમાં બેસાડવાયોગ્ય છે.

જેમ મહાત્માઓના શાનમાં શાનીપુરુષોને વિષે સમ્યકૃત્વનું અંતરંગ-નિમિતપણું સ્પષ્ટ ભાસ્યું તે શાનને અનંતશ: વંદન હો !

-હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ-સોનગઢ.

* શાનીઓને મુમુક્ષુઓ કહેવામાં આવે છે. શ્રી નિયમસારની ટીકામાં ઘણાં સ્થળોએ મુનિઓને પણ મુમુક્ષુઓ કહ્યા છે.

*

શાનનું કાર્ય

પ્રશ્ન:-આંખેથી દેખાય છે ?

ઉત્તર:-ના, શાનવડે જ દેખાય-જણાય. આંખ તો અનંત રજકણનો પિંડ છે, તેને ખબર નથી કે અમે કોણ છીએ. પણ તેને જાણનારો (-આત્મા) તેનાથી જીદ્દો રહીને જાણ્યા કરે છે. શાનવડે ટાકું-ઊનું વગેરે જણાય છે. શાન શાનમાં જાણવાની કિયા કરે છે, તે શાનની કિયામાં શાન અર્થાત્ આત્મા પોતે પોતાને જાણે અને પર તેમાં બિજ્ઞપણે જણાય, એવો શાનનો સ્વભાવ છે. તે (શાન) દરેક આત્માનો ગુણ છે. પોતે પોતાને જોય કરે તો બધા ધર્મ જણાય છે. આ દેહમાં રહેલો આત્મા દેહથી જીદ્દો છે એમ ન જાણે તો અંતરમાં જીદ્દાપણાના શાનનું કાર્ય જે શાંતિ તે થાય નહિ, પણ અશાનનું કાર્ય અશાંતિ-જે જીવ અનાદિથી કરી રહ્યો છે તે-થાય.

સમયસાર-પ્રવચન ભાગ ૧ પૃ. ૧૭.

*

કેટલીક શક્તિઓ

(૩)

*** દશિ શક્તિ ***

*

(વીર સં. ૨૪૭૫ કારતક સુદ ૫)

જ્ઞાનમાત્ર આત્મસ્વભાવની દેખિ કરતાં આત્માની અનંત શક્તિઓનું નિર્મળ પરિણામન અભેદપણે થાય છે, તેનું આ વર્ણન છે. અનંત શક્તિઓમાંથી અહીં કેટલીક શક્તિઓ વર્ણવે છે, તેમાં એકલા દ્વયસ્વભાવનું જ વર્ણન છે. આ જ ચૈતન્યની અવિનાશી લક્ષ્ણી છે. આત્મામાં બધી શક્તિઓનું એક સાથે જ પરિણામન થાય છે પણ અનેક શક્તિઓ સમજાવવા માટે અહીં તેમનું જીદું જીદું વર્ણન કર્યું છે. રાગાદિ ભાવો તો આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપમાં છે જ નહિં; આત્મામાં બહુ બહુ તો આવા અનંત ગુણોનો ગુણભેદ છે; પરંતુ અભેદ આત્માની દેખિ વગર એકલા ગુણભેદના લક્ષ્ણી પણ આત્મા જ્ઞાય તેવો નથી.

આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ છે, તેના સ્વભાવમાં શરીર નથી, કર્મ નથી, અને રાગાદિ વિકાર પણ નથી. પર્યાયમાં વિકાર થાય તેને ગૌણ કરીને, જે એકલો જ્ઞાનમાત્ર દ્વયસ્વભાવ છે તેની દેખિથી પરિણામતાં નિર્મળ જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો એક સાથે ઊછળે છે, તે જ આત્મા છે. આત્માના સ્વભાવમાં શું-શું છે તેની આ વાત છે, આત્મામાં શું-શું નથી તેની વાત અત્યારે નથી; આત્મામાં દેહાદિની કિયા નથી, રાગ નથી-તેનું અત્યારે વર્ણન નથી, પણ આત્મામાં અનંતશક્તિઓ અસ્તિત્વથી અનંત વર્ણન છે. અનંત શક્તિત્રય સ્વભાવની અસ્તિત કહેતાં તેનાથી વિરુદ્ધ એવા રાગાદિભાવની નાસ્તિત તેમાં આવી જ જાય છે.

સૌથી પહેલાં તો ચૈતન્યમાત્ર ભાવને ધારણ કરનારી જીવત્વશક્તિનું વર્ણન કર્યું, તે જીવત્વશક્તિ જીવદ્વયને ટકાવી રાખવાનું કારણ છે. અહીં તો બેદથી વર્ણન કરીને સમજાવ્યું છે, ખરેખર કાંઈ જીવત્વશક્તિ અને જીવદ્વય જીદું નથી; દ્વય કાંઈ જીવત્વશક્તિથી જીદું નથી કે જીવત્વશક્તિ તેને ટકાવે. આત્મદ્વયનો જ ચૈતન્યસ્વરૂપે અનાદિઅનંત ટકી રહેવાનો સ્વભાવ છે, તેને અહીં જીવત્વશક્તિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ત્યાર પછી ચિત્તશક્તિ વર્ણવીને આત્માનો ચૈતન્યસ્વભાવ બતાવ્યો.

જ્ઞુઓ ભાઈ ! દરેકેદરેક આત્માનું સ્વરૂપ અહીં કહેવાય છે તેવું જ છે. એકેક આત્મા પોતાની અનંત-શક્તિનો ઘણી પરમેશ્વર છે; પણ દેહ સામે નજર કરીને ત્યાં જ પોતાપણું માનીને પોતાની પ્રભુતાને ભૂતી રહ્યો છે. તેને અહીં આત્માની પ્રભુતા ઓળખાવે છે. અરે જીવ ! તું પામર નથી પણ અનંતશક્તિમાન પરમેશ્વર છો. અત્યારે પણ આત્મા પોતે અનંતશક્તિથી ભરેલો પ્રભુ છે, પણ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનરૂપી આંખ આડા પાટા બાંધી દીધા છે તેથી પોતે પોતાની પ્રભુતાને દેખતો નથી.

અનંત શક્તિનો પિંડ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છે; તેનામાં શરીર-મન-વાણી કે કર્મો તો ત્રણકાળમાં કદી રહ્યા જ નથી; પર્યાયમાં એક સમયપૂરતો વિકાર અનાદિથી રહ્યો છે, પરંતુ તે વિકાર કદી આત્માના સ્વભાવપણે થઈ ગયો નથી, ક્ષણિક વિકાર વખતે પણ કાયમી સ્વભાવનો અભાવ

થઈ ગયો નથી. સ્વભાવ તો ત્રિકાળ અનંત શક્તિનો પિંડ એવો ને એવો છે. તે ત્રિકાળ સ્વભાવની પ્રતીતિ કરતાં પરિણમનમાં સ્વરૂપનો લાભ થાય છે. દ્રવ્ય-ગુણ તો ત્રિકાળ એવા ને એવા છે જ, પણ તેનો સ્વીકાર કરતાં જ પર્યાયમાં તેનો લાભ થાય છે એટલે કે નિર્મળ પરિણમન થાય છે. તે પરિણમનમાં અનંતી શક્તિઓ એક સાથે પરિણમે છે તેનું આ વર્ણન ચાલે છે. જીવત્વશક્તિ અને ચિત્તશક્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે ત્રીજી દશશક્તિનું વર્ણન કરે છે:

અનાકાર ઉપયોગમયી દશશક્તિ છે. આત્મા પોતે જ અનંત ધર્મોના સમુદ્દરૂપે પરિણત એક જ્ઞાપ્તિમાત્ર ભાવરૂપે હોવાથી તે જ્ઞાનમાત્ર છે; તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવની અંદર આવી દશશક્તિ પણ બેગી જ છે. જ્ઞાનમાત્રભાવમાં એક સમયમાં અનંતી શક્તિઓ બેગી છે, આગળ-પાછળ નથી.

આ દશશક્તિ અનાકાર ઉપયોગમય છે એટલે તેમાં પદાર્થોના વિશેષ બેદ નથી પડતા; વિશેષ બેદ પાડ્યા વગર પદાર્થોની સામાન્યસત્તાને જ દર્શનઉપયોગ દેખે છે. આવી દર્શનક્રિયારૂપ આત્માની શક્તિ તેનું નામ દશશક્તિ છે.

‘આ જીવ છે, આ અજીવ છે’ એમ બેદ પાડીને લક્ષમાં લીધું તે તો જ્ઞાન છે; સ્વ-પર, જીવ-અજીવ, સિદ્ધ-નિગોદ એવા બેદને લક્ષમાં ન લેતાં સામાન્યપણે ‘બધુંય સત્ત છે’ એમ સત્તામાત્રને દેખવું તે દર્શન છે.

આત્મા અને બધા પદાર્થોના સામાન્યપણે ધ્રુવરૂપે રહે છે ને વિશેષ અંશપણે બદલે છે. તેમાં સામાન્ય-વિશેષ એવો બેદ પાડ્યા વગર સત્તામાત્ર બધા પદાર્થોને દર્શન દેખે છે. અહીં ‘આકાર’ નો અર્થ વિશેષો અથવા બેદો છે. પદાર્થોના વિશેષો અથવા બેદોને લક્ષમાં ન લેતાં, તેમની સામાન્ય સત્તામાત્રનું અવલોકન કરે છે તેથી દર્શન-ઉપયોગ અનાકાર છે. ‘આ અનાકાર ઉપયોગ છે’ એમ જેવો લક્ષમાં લીધું તે તો જ્ઞાન છે. સ્વ અને પર, સામાન્ય અને વિશેષ બધું સત્ત છે, તે સત્તમાત્રને દર્શન ઉપયોગ દેખે છે. ‘બધું સત્ત છે’ એટલે ‘સત્ત’ અપેક્ષાએ પદાર્થોમાં જીવ-અજીવ હિત્યાદિ બેદ પડતા નથી. આનો અર્થ એમ ન સમજવો કે દર્શનઉપયોગ જીવ-અજીવ બધાને એકમેકપણે દેખે છે. પદાર્થોની જેવી ભિન્ન ભિન્ન સત્તા છે તેવી જ દર્શનઉપયોગ દેખે છે; પરંતુ તે સત્તામાત્ર જ દેખે છે એટલે કે ‘આ સત્ત છે’ એટલું જ તે લક્ષમાં લ્યે છે; સત્તમાં ‘આ જીવ છે’ ને આ અજીવ છે, આ હેય છે ને આ ઉપાહેય છે’ એવા વિશેષ બેદ પાડીને જ્ઞાનવું તે જ્ઞાનનું કાર્ય છે. દર્શનને, જ્ઞાનને, આનંદને, બધા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને અને ત્રાણલોકના સમસ્ત પદાર્થોને વિકલ્પ વગર દર્શનશક્તિ દેખે છે, પણ તેમાં ‘આ જીવ છે, આ જ્ઞાન છે’ એવા કોઈ બેદ તે નથી પાડતી. ‘આ જીવ છે, આ અજીવ છે, આ સ્વ છે, આ પર છે’ એમ બધા પદાર્થોને ભિન્ન ભિન્નપણે રાગ વગર જ્ઞાન જ્ઞાણ છે. છઘસ્થને જ્ઞાન પહેલાં દર્શનઉપયોગ હોય છે, ને સર્વજ્ઞને જ્ઞાનની સાથે જ દર્શનઉપયોગ હોય છે. છઘસ્થને પણ જ્ઞાન અને દર્શન બંનેનું પરિણમન તો એક સાથે જ છે, પરિણમનમાં કાંઈ એવો કમ નથી કે પહેલાં દર્શનશક્તિ પરિણમે અને પછી જ્ઞાનશક્તિ પરિણમે. શક્તિ તો બધી એક સાથે જ પરિણમે છે, માત્ર ઉપયોગરૂપ વેપારમાં તેને કમ પડે છે.

અનાકાર ઉપયોગરૂપ દશશક્તિનું પરિણમન પણ જ્ઞાનની સાથે જ છે. છઘસ્થને પણ જ્ઞાન અને દર્શનના પરિણમનમાં કમ નથી. જ્ઞાનની સાથે જ દર્શનશક્તિ પણ બેગી પરિણમે જ છે; બધી શક્તિઓ બેગી જ પરિણમે છે-એમ અહીં બતાવવું છે. આત્મસ્વભાવના લક્ષે જે જ્ઞાનમાત્રભાવ પરિણામ્યો તે જ્ઞાનમાત્રભાવમાં રાગાદિ વિકાર ઉિછળતા નથી પણ દર્શન વગેરે અનંતી શક્તિઓ ઉિછળે છે. કેવળી ભગવાનને પહેલાં દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય-એ માન્યતા તો મિથ્યા છે; પરંતુ છઘસ્થનેય પહેલાં દર્શન પરિણમે અને પછી જ્ઞાન પરિણમે એ વાત કાઢી નાખી છે. જ્ઞાનમાત્રભાવમાં આત્માની બધી શક્તિઓ એક સાથે ઉિછળી રહી છે એટલે જ્ઞાન અને દર્શનના પરિણમનમાં સમયબેદ નથી.

અહો ! આચાર્યદ્વારા નિમિત્તની કે વિકારની તો વાત કાઢી નાખી, ને અંદરના ગુણગુણીભેદના વિકલ્પને પણ કાઢી નાખીને અનંતશક્તિથી અભેદ દ્રવ્યનું લક્ષ કરાવ્યું છે. કોઈ નિમિત્તના કે વિકારના આશ્રયે તો આત્માના જ્ઞાન-દર્શન વગેરે ખીલતાં નથી, ને અંદર ગુણ-ગુણી-ભેદના વિકલ્પના આશ્રયે પણ જ્ઞાન-દર્શન વગેરે ખીલતાં નથી; અભેદ આત્માની આશ્રયે જ બધી શક્તિઓનું પરિણમન ખીલી જાય છે.

ભગવાન આત્મા એકેક સમયમાં પોતાની અનંતી રિદ્ધિને સાથે રાખીને પરિણમી રહ્યો છે; પણ પોતે પોતાની રિદ્ધિનો મહિમા ભૂલીને પરના મહિમામાં મોઢી પડ્યો છે. તેને આચાર્યભગવાન ચૈતન્યરિદ્ધિ દેખાડે છે કે અરે જીવ ! તારી અનંતી રિદ્ધિ તારામાં જ ભરી છે, માટે તારી રિદ્ધિને તું બહારમાં ન શોધ. તું તારા આત્માની સામે જો તો તને તારી બેદણ રિદ્ધિ દેખાય. બહારના જડ પદાર્થોમાં તારા આત્માની રિદ્ધિ નથી, માટે બહારમાં તો ન જો, અને તારામાં પણ અનંતી શક્તિના બેદ પાડીને ન જો. કેમ કે તારો આત્મા બધી શક્તિથી અભેદરૂપ છે, તેમાંથી એક શક્તિ જુદી નથી પડતી. એક શક્તિને જુદી પાડીને લક્ષમાં લેવા જતાં રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ કાંઈ વસ્તુમાંથી તે શક્તિ જુદી પડતી નથી. માટે અનંતશક્તિથી અભેદરૂપ આત્માને લક્ષમાં લેતાં પોતાની અનંતી રિદ્ધિ પ્રતીતમાં આવી જાય છે; તેની પ્રતીત થતાં પરનો મહિમા ટળી જાય છે, અનું નામ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી અપૂર્વ ધર્મ છે.

આત્માની એક શક્તિમાં બીજી અનંતી શક્તિઓ પણ અભેદ છે. તેમાં એક દર્શનશક્તિ છે, તે અનાકારઉપયોગમયી છે. બધા પદાર્થો છે—એમ બધાને સામાન્યપણે દેખવાની દર્શનની શક્તિ છે, પણ તેમાંથી કોઈને આધાપાદ્યા કરવાની તેની શક્તિ નથી. દર્શન બધા પદાર્થોને સામાન્યપણે દેખે તેમાં આત્મા પોતે પણ ભેગો જ છે, પણ ‘આ હું અને આ પર’ એવા બેદ દર્શન નથી પાડતું.

જગતના બધા પદાર્થો સત્ત્રૂપે છે; જગતમાં એક જીવ જ સત્ત છે ને બીજું બધું ભ્રમ છે—એમ નથી; જીવ પણ સત્ત છે ને અજીવ પણ સત્ત છે. બધા જ સત્ત છે, તેથી ‘છે-પણા’ માં (હોવાપણામાં) બધાનું સામાન્યપણું આવી જાય છે; અને તે બધાની સામાન્યસત્તાને દેખે એવો એક ઉપયોગ આત્મામાં છે. તેનું નામ દર્શનઉપયોગ છે.

આ દર્શનઉપયોગ સૂક્ષ્મ છે, છઘસ્થ તેને પકડી ન શકે પણ અનુમાનથી જાણી શકે. જે સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શન કંફેવાય છે તે આ દર્શનઉપયોગના બેદ નથી, તે તો શ્રદ્ધાની પર્યાયના પ્રકારો છે. ‘સમ્યગ્રદર્શનજ્ઞાન—ચારિત્રાળિ મોક્ષમાર્ગः’ કહ્યું છે તેમાં આ દર્શનઉપયોગની વાત નથી પણ સમ્યક્શ્રદ્ધાની વાત છે. દર્શનઉપયોગ તો અજ્ઞાનીને પણ હોય છે, તે કાંઈ મુક્તિનું કારણ નથી. મોક્ષનું કારણ તો શુદ્ધઆત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતારૂપ શુદ્ધઉપયોગ છે. અહીં તો અનંતશક્તિવાળો આત્મા ઓળખાવવા માટે તેની દર્શનશક્તિનું વર્ણન કર્યું છે.

જગતમાં બધું સત્ત છે તેને સામાન્યપણે દર્શન દેખે છે; તેમ જ, જગતમાં બધું સત્ત હોવા છતાં તેમાં એક જીવ ને બીજું અજીવ, એક સિદ્ધ ને બીજો નિગોદ, એક જ્ઞાની ને બીજો અજ્ઞાની—એમ જુદી જુદી વિશેષ સત્તા છે, તેને જાણનાર જ્ઞાનઉપયોગ છે. દર્શન અને જ્ઞાન બંને શક્તિ આત્મામાં અનાદિઅનંત છે.

સામાન્ય સત્તા તરીકે બધુંય સત્ત છે. દ્રવ્ય સત્ત છે, ગુણ સત્ત છે ને પર્યાયો પણ સત્ત છે. અને વિશેષપણે તેમાં દ્રવ્યના જીવ અને અજીવ એવા બે બેદ છે, જીવના ગુણોમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદ વગેરે બેદો છે, પર્યાયમાં વિકાર અને નિર્મળ એવા બેદો છે, ક્ષેત્રથી પણ અસંખ્ય પ્રદેશોનો બેદ છે ને કાળથી પણ ભૂત-વર્તમાન-ભાવી ઇત્યાદિરૂપે બેદ છે. તેમાં વિશેષ બેદોને લક્ષમાં ન લેતાં સામાન્ય સત્તામાત્રને દેખનારું દર્શન છે ને વિશેષપણે જાણનારું જ્ઞાન છે. આ બંને શક્તિઓ આત્મામાં એક સાથે અનાદિઅનંત છે. તેમાં દર્શનશક્તિમાં સર્વદર્શિપણું પ્રગટવાની તાકાત ભરી છે, ને જ્ઞાનશક્તિમાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટવાની તાકાત ભરી છે. આ શક્તિની પ્રતીત કરતાં વ્યક્તિની પ્રતીત પણ થઈ જાય છે. આ ગ્રીજા શક્તિમાં દર્શિશક્તિ વર્ણવી છે તે સામાન્ય શક્તિરૂપ છે, ને પછી નવમી સર્વદર્શિત્વ શક્તિ વર્ણવીને આ શક્તિનું પૂરું કાર્ય બતાવશે.

ધર્મ કેમ થાય તેની આ વાત ચાલે છે. પ્રથમ તો ધર્મ કયાં થાય ? આત્માનો ધર્મ કયાંય નિમિત્તમાં થતો નથી, દેહમાં થતો નથી ને શુભાશુભ વિકારમાં પણ થતો નથી; આત્માનો ધર્મ તો આત્માની નિર્મળપર્યાયમાં થાય છે.—પણ તે ધર્મ કેમ થાય ? તે ધર્મ કયાંય બહારમાં પર સામે જોવાથી ન થાય, તેમ જ પોતાની પર્યાય સામે જોવાથી પણ ન થાય, પણ અનંતધર્મવાળા ત્રિકાળી આત્માની સન્મુખ દેખ્યિ કરવાથી જ પર્યાયમાં ધર્મ થાય છે. તે અનંતધર્મવાળા આત્માની શક્તિઓનું આ વર્ણન ચાલે છે.

આત્માના પરિણમનમાં અનંત શક્તિઓ ઊછળે છે, પણ જ રાગાદિ થાય તેને અહીં ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના પરિણમનમાં લીધા જ નથી કેમ કે તે આત્માનો સ્વભાવ

નથી. આત્માની અનંત શક્તિમાં એક દર્શિ શક્તિ છે, તેનો સ્વભાવ ‘બધું છે’ તેને દેખવાનો છે, પણ ક્યાંય પરમાં પોતાપણું માનીને મોહ કરવાનો કે કાંઈ ફેરફાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ નથી. આવી શક્તિવાળા પોતાના આત્માની પ્રતીત કરે તો સ્વરૂપની સાવધાની જાગે અને મૂર્ચાઈ ટળી જાય. અનાદિથી એકેક સમયનો મોહ છે તે આત્માનું ભાન કરતાં ટળી જાય છે. ત્રિકાળી અનંતશક્તિનો પિંડ હું છું-એમ જ્યાં સ્વીકાર થયો ત્યાં એક સમયપૂર્તો મોહ રહી શકે નાણિ.

એક દર્શનશક્તિની યથાર્થ પ્રતીત કરતાં આખા આત્માની જ પ્રતીત થઈ જાય છે; કેમ કે દર્શનશક્તિમાં બધી સત્તાને દેખવાનું સામર્થ્ય છે, તેમાં આત્માની સત્તા પણ આવી ગઈ; તેથી દર્શનશક્તિની પ્રતીતમાં તેના વિષયભૂત આખો આત્મા પણ પ્રતીતમાં આવી ગયો. તેમાં અનંતશક્તિઓ અભેદપણે આવી જાય છે, પણ વિશેષપણે સમજવવા માટે ગુણના લક્ષણભેદથી ૪૭ શક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે. આખા આત્માની કબૂલાત વગર તેની એક શક્તિની પણ યથાર્થ કબૂલાત થતી નથી. એક દર્શનશક્તિએ લોકાલોકના સર્વ પદાર્થોને દેખી લીધા એટલે એક શક્તિએ સર્વ શક્તિઓને કબૂલી લીધી; તેથી એક દર્શનશક્તિની પ્રતીત કરતાં ‘અનંત ગુણો છે’ એવી આત્મસામર્થ્યની પ્રતીત પણ થઈ જ ગઈ.

‘આ આત્મા છે ને આ રાગ છે; રાગને આત્માથી જુદો કરું’—એવા બેદ દર્શનમાં નથી પડતા, દર્શન તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના પણ બેદ પાડ્યા વગર સત્તામાત્રને જ દેખે છે. ‘આ આત્મા છે, આ રાગ છે, રાગ મારું સ્વરૂપ નથી’ એમ બેદ પાડીને જ્ઞાન જાણે છે. દર્શનશક્તિની સાથે જ આવી જ્ઞાનશક્તિ પણ પરિણામે છે. તે જ્ઞાનનું જ કાર્ય સ્વ-પરનો ને હેય-ઉપાદેયનો વિવેક કરવાનું છે.

દર્શનશક્તિ આત્માના અનાકાર ઉપયોગરૂપ છે; તેનો કાળ અનાદિઅનંત છે, પરિણામન એકેક સમયનું છે. ક્ષેત્રથી તે અસંખ્યપ્રદેશરૂપ આત્માના આકારે છે. પ્રદેશત્વના નિર્મિતે જેવો આત્માનો આકાર છે તેવો જ તેની દરેક શક્તિનો આકાર છે.

પ્રશ્ન:- જો દર્શનને આકાર છે, તો તેને ‘અનાકાર’ કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તર:- દર્શનને અનાકાર કહ્યું છે તે તો તેનો વિષય સામાન્ય સત્તામાત્ર જ છે તે અપેક્ષાએ કહ્યું છે. દર્શનને પોતાને તો લંબાઈ-પણોળાઈરૂપ આકાર છે, પણ તે દર્શન પોતાના વિષયમાં બેદ નથી પાડતું તે અપેક્ષાએ તેને ‘અનાકાર’ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘અનાકાર’ કહેતાં બેદનો અભાવ સમજવો, પણ લંબાઈ-પણોળાઈરૂપ આકારનો અભાવ ન સમજવો; લંબાઈ-પણોળાઈરૂપ આકાર તો દર્શનને પણ છે. દરેકેદરેક ગુણ આકારવાળો જ છે. જેવડો વસ્તુનો આકાર છે તેવડો જ તેના દરેક ગુણનો આકાર છે. વસ્તુના બધા ગુણનો આકાર એક સરખો હોય છે, કોઈ ગુણનો આકાર નાનો-મોટો નથી હોતો. જડ-ચેતન વગેરેનો બેદ પાડીને દેખતું નથી માટે દર્શન અનાકાર છે, પણ જો પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોરૂપ આકાર તેને ન હોય તો તેનું અસ્તિત્વ જ ક્યાં રહે ? અસંખ્યપ્રદેશોરૂપી ચૈતન્યમંદિરમાં આત્માની અનંતશક્તિઓનું વાસ્તુ છે. એક સૂક્ષ્મ રજકણથી માંડીને સિદ્ધ ભગવાન, કોઈ પણ પદાર્થના દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાય આકાર વગરના ન હોય; પછી ભલે આકાર નાનો હોય કે મોટો, પણ આકાર વગરનું તો કોઈનું અસ્તિત્વ ન જ હોય. આત્માની દર્શનશક્તિનું ક્ષેત્ર તો અસંખ્યપ્રદેશી જ છે પણ તેનામાં લોકાલોકને દેખી લેવાનું સામર્થ્ય છે; આકાર મર્યાદિત હોવા છતાં સામર્થ્ય અમર્યાદિત છે.

આત્માના દર્શનઉપયોગમાં લોકાલોક સમાઈ જાય એવી તેની શક્તિ અનાદિઅનંત છે, જે તેની પ્રતીત કરે તેને તેનું પરિણામન થઈને કેવળદર્શન પ્રગટે છે. અંદી આત્માની સ્વભાવશક્તિઓના વર્ણનમાં શુભને તો ક્યાંય યાદ પણ નથી કર્યા, કેમ કે તેનો તો આત્માના સ્વભાવમાં અભાવ છે. આવી શુદ્ધશક્તિના પિંડરૂપ આત્માને પ્રતીતમાં લેતાં જ બીજા બધાની રૂચિ ખસી જાય છે, ને શક્તિઓનું નિર્મણ પરિણામન થઈ જાય છે—એવી આ વાત છે. સત્તસ્વભાવી ભગવાન આત્મા અનંતશક્તિનો ભંડાર સ્વયંસિદ્ધ છે; તે દ્રવ્ય નિરપેક્ષ, તેની અનંતી શક્તિઓ પણ નિરપેક્ષ અને તેનું સમય સમયનું પરિણામન પણ બીજાથી નિરપેક્ષ છે. રાગને તો આત્માના પરિણામનમાં ગણ્યો નથી. બધી શક્તિઓના નિર્મણ પરિણામનથી ઊછળતો જ્ઞાનમાત્ર ભાવ તે જ આત્મા છે. આવા આત્માને પ્રતીતમાં લઈને સાધક જીવ પરિણામે છે તેને અનંતગુણોમાં પહેલી અવસ્થા પલટીને બીજી નિર્મણ અવસ્થા

એક સાથે થાય છે. આવા આત્માની પ્રતીત અને બહુમાન સિવાય ધર્મના નામે જે કોઈ કરે તે બધુંય રણમાં પોક સમાન વ્યર્થ છે. જેમ નિર્જન વનમાં સિંહના પંજામાં ફસાયેલું હરણિયું ગમે તેટલા પોકાર કરે, પણ તે કોણ સાંભળે?—ત્યાં તેને બચાવનાર કોઈ નથી; તેમ જીવ મિથ્યાત્વરૂપી વનમાં રહીને ગમે તેટલા કિયાકંડ કરે પણ તેના પોકારને આત્મા સાંભળે તેમ નથી કેમ કે આત્માની તો તેને પ્રતીત નથી. અનંતશક્તિસંપત્તિ ચૈતન્યભગવાન હું જ છું—એમ પોતાના આત્માની પ્રતીત કરવી તે ધર્મનો મૂળ પાયો છે.

પોતાના ચૈતન્યભગવાનની પ્રતીત વગર બદ્ધારમાં તીર્થકર ભગવાનની સામે જોયું, પણ ભગવાન તો એમ કહે છે કે ‘તારું કલ્યાણ તારામાં છે માટે તું તારામાં જો; તારો આત્મા પણ અમારા જેવો જ પરિપૂર્ણ શક્તિસંપત્તિ છે.’—પણ જીવને તેનો વિશ્વાસ ન બેઠો, તેથી સમવસરણમાં તીર્થકરભગવાન પાસે જઈને પણ એવો ને એવો પાછો આવ્યો. માટે અહીં આચાર્યભગવાન કહે છે કે અહો! આત્મા ચૈતન્યભગવાન છે, તેની અનંતશક્તિનો બંડાર તેનામાં જ ભર્યો છે, તેની પ્રતીત કરો.....તેનો મહિના કરીને તેમાં અંતર્મુખ થાઓ. તમારા કલ્યાણનું ક્ષેત્ર તમારામાં જ છે, આત્માના ગુણનું ક્ષેત્ર આત્માથી જીદું ન હોય. આત્માનું રહેઠાણ કયાંય બદ્ધારમાં કે વિકારમાં નથી. પણ અનંતશક્તિનો ચૈતન્યપિંડ આત્મા પોતે જ પોતાનું રહેઠાણ છે.—તેનો વિશ્વાસ કરીને તેનો આશ્રય કરતાં કલ્યાણ પ્રગટે છે.

(ત્રીજી દશશક્તિનું વર્ણન પૂરું થયું.)

*

‘સિદ્ધસમાન સદા પદ મેરો’

શ્રી આચાર્યદિવ કહે છે કે—‘હું પ્રભુ છું, પૂર્ણ છું’—એમ નક્કી કરીને તમે પણ પ્રભુત્વ માનજો. સર્વજ્ઞ ભગવાન અને અનંત જ્ઞાની-આચાર્યાએ બધા આત્માને પૂર્ણપણે જોયા છે. તું પણ પૂર્ણ છે, પરમાત્મા જેવો છે. જ્ઞાનીઓ સ્વભાવ જોઈને કહે છે કે તું પ્રભુ છે, કારણ કે ભૂલ અને અશુદ્ધતા તારું સ્વરૂપ નથી. અવસ્થામાં ક્ષણિક ભૂલ છે તેને અમે ગૌણ કરીએ છીએ. ભૂલને અમે ન જોઈએ કારણ કે અમે ભૂલરહિત આત્મસ્વભાવને મુખ્યપણે જોનારા છીએ. અને એવા પૂર્ણ સ્વભાવને કબૂલ કરીને તેમાં સ્થિરતા વડે અનંત જીવો પરમાત્મદશરૂપ થયા છે. તેથી તારાથી થઈ શકે તે જ કહેવાય છે.....‘હું સિદ્ધ સમાન પ્રભુ છું’ એવો વિશ્વાસ તને તારાથી ન આવે ત્યાં સુધી સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહેલી વાતો તારા અંતરમાં બેસે નહિં.

—શ્રી સમયસાર-પ્રવચનો ભાગ ૧ પૃ. ૩૦-૩૩.

*

સંસારભ્રમણનું કારણ

અને તેજાથી છૂટવાનો ઉપાય

એવં અનાદિકાલં પંચપ્રકારે ભ્રમતિ સંસારે ।

નાનાદુઃખનિધાને જીવ: મિથ્યાત્વદોષેણ ॥૭૨॥

ઇતિ સંસારં જ્ઞાત્વા મોહં સર્વાદરેણ ત્યક્ત્વા ।

તં ધ્યાયત સ્વસ્વભાવં સંસરણ યેન વિનશ્યતિ ॥૭૩॥

એ રીતે, પાંચ પ્રકારના સંસારમાં આ જીવ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વદોષને લીધે ભમે છે. કેવો છે સંસાર ? - અનેક પ્રકારના દુઃખોનું નિધાન છે.

એ રીતે, પૂર્વોક્ત પ્રકારના સંસારને જાળીને, હે ભવ્ય જીવો ! સર્વ પ્રકારના ઉદ્યમવડે મોહને છોડીને તે આત્મસ્વભાવને ધ્યાવો-કે જેનાથી સંસારના ભ્રમણનો નાશ થાય.

-સ્વામીકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા.

*

અર્ધશ્લોકમાં મુક્તિનો ઉપદેશ

ચિદ્રૂપः કેવલः શુદ્ધ આનંદાત્મેત્યહં સ્મરે ।

મુક્તયૈ સર્વજ્ઞોપદોશઃ શ્લોકાર્દ્ધન નિરૂપિતः ॥૨૨॥

‘હું ચિદ્રૂપ, કેવળ, શુદ્ધ, આનંદસ્વરૂપ છું એમ સ્મરણ કરું છું;’ મુક્તિ માટેનો સર્વજ્ઞનો ઉપદેશ આ અર્ધ શ્લોકથી નિરૂપિત છે.

- (તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણી અ. ૩)

*

પરમ ચૈતન્યરત્ન !

તદેવૈકં પરં રત્નં સર્વશાસ્ત્રમહોદધે: ।

રમણીયેષુ સર્વેષુ તદેકં પુરતઃ સ્થિતમ् ॥૪૩॥

તે એક ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ સમસ્ત શાસ્ત્રરૂપી મહાસમુક્રનું પરમ રત્ન છે (અર્થાત् તે ચૈતન્યરત્નની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે), સર્વ રમણીય પદાર્થોમાં તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ એક રમણીય તથા ઉત્કૃષ્ટ છે.

- (પચનંદી: એકત્વઅશીતિ અધિકાર)

*

ધર્મ-પિતાનો ઉંડો આશય

સમજે તો આત્મધર્મ પ્રગટે.

જેમ પિતાએ ચોપડામાં લખ્યું હોય કે ‘વૈશાખ સુદ બીજને દિવસે સવારે દસ વાગે મંદિરના ઈંડા નીચે એક લાખ સોનામહોર દાટી છે’ તેનો આશય છોકરો સમજે નહિ અને મંદિરનું ઈંડું તોડવા માંડ તો સોનામહોર મળે નહિ ને લક્ષ્મીવાળો થાય નહિ. પણ પિતાનું રહણ જાણનાર તેના કોઈ મિત્ર પાસેથી તે લખાણનું રહણ્ય જાણો કે વૈશાખ સુદ બીજને દિવસે સવારે દસ વાગે તે મંદિરના ઈંડાનો છાંયો આપણા ઘરના ફળિયામાં જે જગ્યાએ આવે ત્યાં સોનામહોર દાટી છે.—આમ પિતાના લખાણનો ઉંડો આશય સમજુને, જે જગ્યાએ ઘન હોય તે જગ્યાએ ખોદે તો ઘનની પ્રાપ્તિ થાય. તેમ પરમ ધર્મપિતા શ્રી સર્વજ્ઞદેવ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં જે લખ્યું છે તેની ગંભીરતા અને ઉંડપનું રહણ્ય શું છે તે અજ્ઞાની સમજનો નથી અને પોતાની દેષ્ટિ પ્રમાણે અર્થ કરીને બહારમાં આત્મધર્મને શોધે છે, તેને આત્મધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો જ્ઞાની-સદ્ગુરુ પાસેથી તેનો ગંભીર આશય અને રહણ્ય સમજે અને અંતરમાં જ આત્મધર્મને શોધે તો આત્મામાંથી પવિત્ર ધર્મદશા પ્રગટે. જેમ ડાહ્યો પિતા પોતાની લક્ષ્મી પારક ઘરમાં દાટવા ન જાય, તેમ આત્માનો ધર્મ બહારથી—પરના આશ્રયથી—મળે એમ કદી ભગવાન કહે નહિ. જ્યાં લક્ષ્મી દાટી હોય ત્યાં શોધે તો તે મળે; તેમ આત્માનો ધર્મ કર્યાંય બહાર નથી પણ આત્મામાં જ છે—એમ સમજુને આત્મસ્વભાવમાં શોધે તો આત્મધર્મ પ્રગટે.

જુઓ, સમયસારપ્રવચન ભાગ ૧, પૃ. ૧૪૧.